

СУБ'ЄКТИ ВПЛИВУ НА ПСИХІЧНЕ ЗДОРОВ'Я СПІВРОБІТНИКІВ УСТАНОВ ВИКОНАННЯ ПОКАРАНЬ

Євген ПОТАПЧУК, Микола ІЛЬТЯЙ

Copyright © 2009

Постановка суспільної проблеми. Психічне здоров'я персоналу пенітенціарної системи держави значною мірою спричинене соціальним довкіллям, насамперед специфікою кримінально-виконавчої служби (охорона засуджених, супровід та затримка небезпечних злочинців, провокаційний та агресивний стилі поведінки порушників вимог режиму тощо) [1; 2]. Робота із засудженими часто негативно позначається на самопочутті співробітників установ виконання покарань (УВП) загалом і на їхньому психічному здоров'ї зокрема. Враховуючи те, що людське життя є найвищою суспільною цінністю, перед суспільством постає низка важливих завдань, серед яких головне – це проблема збереження здоров'я, у тому числі й психічного, фахівців, котрі здійснюють діяльність за особливих умов. У цьому аспекті пенітенціарна система потребує підвищеної уваги психологів, оскільки через свою специфіку провокує виникнення у військовослужбовців різноманітної тривожності, нервово-психічної нестійкості, а іноді й психічних розладів, що унебезпечить їх як стосовно себе (алкоголізація, аутоагресія та ін.), так щодо навколишніх (насамперед засуджених). У зв'язку з цим зростають вимоги до загальної та професійної підготовки керівників різних ланок пенітенціарної системи, від управлінських здібностей яких залежить не тільки вирішення поставлених перед кримінально-виконавчою службою завдань, а й організація діяльності у напрямку збереження життя і здоров'я підлеглого особового складу. Проте, як свідчить практика, якщо проблеми, що пов'язані з фізичним здоров'ям співробітників УВП, знаходять своє адекватне розв'язання, то проблеми, пов'язані зі збереженням психічного здоров'я, не завжди зліквідовуються

своєчасно й продуктивно. Щоб уникнути зазначеної небезпеки потрібно формувати у кожного співробітника УВП *психологічну стійкість* до різноманітних перевантажень та навчати його самостійно зберігати і зміцнювати свій психодуховний стан і психоемоційний позитив свого оточення [4; 6; 12–14].

Мета (цілі і завдання) дослідження. Серед різноманітних факторів, що здійснюють позитивні чи негативні впливи на психічне здоров'я співробітників УВП, особлива роль належить конкретним суб'єктам – особам чи групам осіб, які відіграють активну роль у перебігу цього процесу. Мовиться про найближче оточення співробітника УВП (підрозділ, керівник, члени сім'ї) та про нього самого. Враховуючи важливе значення цих суб'єктів впливу на стан його психодуховного благополуччя, виникає потреба провести їх детальний аналіз, виявити характеристики та головні ознаки такого впливу. Виходячи з цього, **метою** даної статі є вивчення основних каналів суб'єктного впливу на психічне здоров'я співробітників УВП, виявлення його головних ознак і змісту.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У контексті пошуку оптимальних шляхів збереження психічного здоров'я особистості особливої актуальності набуває розгляд проблеми впливу *соціально-психологічного клімату* трудового колективу на це здоров'я його членів [3–4]. Маємо на увазі залежність душевного благополуччя особистості від внутрішньогрупових соціально-психологічних процесів та явищ, які наявні у будь-якому колективі як вищій формі групової організації. Виняткового значення це питання набуває для представників пенітенціарної системи, специфіка діяльності яких характеризується складністю, буденною напруженістю та небезпекою для життя й здоров'я.

Практика переконує, що реальне життя будь-якого колективу – це складна система організаційно-управлінських та міжособистісних відносин його членів. Проте в кожному колективі, поряд з позитивними, мають місце і негативні соціально-психологічні процеси та явища, які є наслідком суперечливості людської природи та внутрішньогрупових міжособистісних відносин. На жаль, це може стати причиною не тільки розладу серед членів колективу й невиконання професійних завдань, а й негативного самопочуття працівників. Саме тому виникає сенс вести мову про якісний аспект внутрішньогрупових міжособистісних стосунків (психологічну атмосферу) та їх вплив на кожного співробітника. На нашу думку, трудовий колектив, разом із сім'єю, – це найважливіший груповий суб'єкт збереження (чи незбереження) психічного здоров'я особистості.

Узагальнивши результати аналізу наявних наукових джерел [1–4 та ін.], нами виокремлені головні ознаки підрозділу кримінально-виконавчої служби, які вказують на те, що він негативно впливає на психічне здоров'я своїх членів. Такими ознаками є: неузгодженість дій членів колективу (конфліктна чи конформна стилі поведінки); непродуктивна (деструктивна) взаємодія; низький рівень згуртованості; взаємна неприязнь та неповага між працівниками; самотність окремих “колективістів”; негативний моральний настрій; нечіткий розподіл обов'язків; невідповідність соціальних ролей соціальним нормам; внутрішньоколективні конфлікти розв'язуються деструктивним шляхом; незадоволеність окремих працівників результатами роботи служби; відсутність для членів колективу позитивної перспективи; несхвалення та недотримання ними соціальних норм і правил; несприятливий (нездоровий) соціально-психологічний клімат.

Водночас зазначимо, що вагома роль того, яким чином колектив впливає на психічне здоров'я своїх членів, належить його керівнику. Керівник як суб'єкт визначального впливу (командир, начальник) наділений повнотою розпорядчої влади стосовно підлеглих, а відтак несе персональну відповідальність перед державою за всі сторони життя та діяльності підрозділу і кожного співробітника. Так, аналітичний огляд наукових джерел [4–9 та ін.] виявив головні ознаки діяльності керівника підрозділу кримінально-виконавчої служби, які утворюють його у ролі суб'єкта негативного впливу на психічне здоров'я підлеглого особового складу: 1) гальмує ініціативу та відхиляє пропо-

зиції підлеглого; 2) принижує його честь та гідність; 3) утілює авторитарний чи ліберальний стилі управління; 4) зосереджується на роботі, а не на людях з їх унікальними психодуховними запитами і спроможностями; 5) виявляє у взаєминах особистісні деструкції; 6) невміло контролює та критикує підлеглого; 7) не створює сприятливий соціально-психологічний клімат у колективі; 8) не попереджує виникнення нервово-психічної нестійкості у працівників; 9) не турбується про них належним чином; 10) невміло заохочує і не утверджує здоровий спосіб життя трудового колективу.

Очевидно, що керівник підрозділу як суб'єкт впливу на психічне здоров'я співробітників УВП під час реалізації управлінських функцій може здійснювати як позитивну, так і негативну дію на їхнє душевне благополуччя. Скажімо, при негативному тиску він буде виступати у ролі суб'єкта незбереження психічного здоров'я підлеглого особового складу і, навпаки, за умов позитивного впливу зберігатиме його психодуховне здоров'я.

Наукові джерела [10; 11 та ін.] підтверджують той факт, що на сім'ю співробітника УВП, яка виконує ті ж соціальні функції, що і звичайна масова сім'я, значний вплив справляє специфіка кримінально-виконавчої служби, котра й визначає її соціально-психологічні особливості, а саме: а) залежність сім'ї від службової діяльності співробітника УВП (місце проживання, житло, працевлаштування дружини, місце навчання дітей та ін.); б) важливість багаторазової соціально-психологічної адаптації, пов'язаної з переїздами на нове місце служби. Тоді сім'я змушена обривати усталені міжособистісні зв'язки (розлучення з друзями, сусідами; дружина змінює місце роботи, трудовий колектив; діти залишають школу). За нових обставин служби співробітника УВП сім'я намагається встановити нові ділові і психокультурні контакти. Все це природно викликає значні, почасти невинуваті, психічні й фізичні перевантаження у співробітників УВП та членів їхніх сімей.

Цілком очевидно, що специфіка кримінально-виконавчої служби не сприяє задоволенню потреб кожного члена сім'ї співробітника УВП. А це, своєю чергою, негативно позначається на їх психодуховних станах. Крім цього, індивідуально-психологічні особливості членів родини, їхні багатомодальні стосунки, у тому числі й міжособистісні конфлікти, а також певні умови життя, можуть порушувати виконання ними її засадничих функцій та спричи-

нювати виникнення групового чи індивідуального душевного дискомфорту. Іншими словами, будь-яка родина чи сім'я співробітника УВП може стати чинником позитивного або негативного впливу на його особистість, на фізичну і розумову діяльність, підвищивши чи знизивши її працездатність. Все це залежить від того, наскільки та чи інша родинно-сімейна група здатна нормально організувати свою повсякденну життєдіяльність.

Таким чином, критична рефлексія наукових матеріалів щодо психологічного змісту сімейно-шлюбної взаємодії дає підстави констатувати таке: сім'я співробітника УВП, залежно від рівня її соціально-психологічної стабільності, стратегії поведінки (головно шлюбних партнерів), може бути джерелом психічної травми співробітника УВП як члена сім'ї (суб'єктом негативного впливу на його психічне здоров'я), або ж джерелом відновлення фізичних та психічних сил (суб'єктом позитивного впливу). Здатність сім'ї протистояти життєвим труднощам і негараздам великою мірою залежить від уміння її членів усвідомлювати і розв'язувати свої проблеми та крок за кроком створювати модель стабільної сім'ї. Звідси виникає потреба говорити про загальну психологічну просвіту співробітників УВП і членів їхніх сімей з актуальних питань психології гуманного розвитку сім'ї.

Воднораз порівняльний огляд наукової літератури [12–14 та ін.] дає змогу зробити висновок про те, що серед усіх суб'єктів впливу на психічне здоров'я особистості, незалежно від умов її діяльності, вирішальна роль належить їй самій. Зважаючи на те, що сферою наших інтересів є психічне здоров'я співробітників УВП, виникає потреба при визначенні суб'єктів впливу на їхнє психічне здоров'я окремо приділити увагу ролі у цьому процесі їх самих, передусім як особистостей і громадян. Мовиться, власне, про здатність представника пенітенціарної системи так організувати свою поведінку та міжособистісні стосунки, щоб вони не лише не становили загрози психічному здоров'ю, а й сприяли його збереженню. Саме така діяльність – вагома складова самозбережувальної поведінки особистості, під якою, наприклад, А. Антонов розуміє систему дій і ставлень, що зумовлює стан здоров'я і тривалий термін життя індивіда [11, с. 328]. Зі свого боку, В. Панкратов таку діяльність називає *психологічним самоуправлінням* [12, с. 34]. На наше переконання, тут слушно говорити про здатність співробітника УВП

бути суб'єктом психологічного самоуправління (саморегулювання) і свідомо впливати на власні психічні явища (процеси, стани, властивості), на свої діяльність і поведінку для підтримки (збереження) чи зміни характеру їх протікання (функціонування). Причому цікаво, що об'єктами такого самоуправління є здебільшого не тільки притаманні йому актуалізовані психічні явища, а й власна реальна поведінка, професійна діяльність і відпочинок.

Загалом до головних ознак співробітника УВП, які суб'єктно уможливають його негативний вплив на власне психічне здоров'я належать такі: а) переважання патогенного мислення; б) акцентування роздумів та уявлень на образах, заздрості, невдачах, страху, соромі тощо; в) домінування негативних (астенічних) емоцій; г) керування поведінкою здійснюють негативні емоції; д) тривале зберігання негативних утворень (образ, ревнощів, страху, гніву) та відсутність потягу до звільнення від них; е) нездатність відтворювати стресову ситуацію на тлі спокою і пристосовуватися до неї; є) неузгодженість усіх дій, почуттів і вчинків з образом власного Я як через свідомі, так і через підсвідомі механізми саморегуляції; ж) неспроможність змінювати Я-концепцію з негативної на позитивну і самопереджати появи кризових станів; з) наявність шкідливих потягів і прагнень; и) негативне ставлення до свого здоров'я; і) незнання та недотримання правил щоденної психогієни.

Отже, збереження психічного здоров'я вимагає від співробітника УВП певних учинкових дій, передусім не бути покірним заручником життєвих обставин, а свідомо виявляти турботу про своє душевне благополуччя і навчати цьому своїх колег чи підлеглих. Зазначена думка активізує роль у процесі збереження психічного здоров'я факторів суб'єктивного характеру, а саме: а) внутрішньої (розумової) поведінки співробітника УВП – уявлень про психічне здоров'я та шляхи його збереження, сприйняття й оцінки життєвих ситуацій і ризику, пов'язаного з ними, психологічного самоуправління, ощадного ставлення до здоров'я; б) зовнішньої (соціальної) поведінки співробітника УВП – відношення до оточення, вживання шкідливих речовин, дотримання правил здорового способу життя та ін.

ВИСНОВКИ І ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ РОЗВІДОК

1. Проведення теоретико-тематичного аналізу у вітчизняній та зарубіжній психології дозволило

уточнити проблемне питання щодо основних суб'єктів впливу на психічне здоров'я співробітників УВП. Встановлено, що такими є трудовий колектив, керівник і сам співробітник.

2. Колектив здійснює різноманітні впливи на психічне здоров'я своїх членів, полярність яких головно спричинена соціально-психологічним кліматом, який існує у підрозділі.

3. Керівник, передусім через владні повноваження, діє як суб'єкт впливу на психічне здоров'я підлеглого, підтримуючи і зміцнюючи його чи ускладнюючи і руйнуючи. При відповідній психологічній готовності він уміло сприяє збереженню психічного здоров'я співробітників УВП.

4. Серед усіх суб'єктів впливу на психічне здоров'я співробітника УВП особлива роль належить йому самому. Саме він спроможний так організувати свою поведінку та міжособистісні стосунки, щоб не лише не існувало загрози його психічному здоров'ю, але й були актуалізовані умови і чинники його зміцнення. Така самоспрямована діяльність є важливою складовою самозбережувальної поведінки особистості.

5. Перспективними для подальших розвідок у даному напрямку є розробка соціально-психологічної системи збереження психічного здоров'я представників пенітенціарної сфери, яка б дозволила підійти до цього багатоканального процесу як до цілісної сукупності послідовних учинкових дій суб'єктів впливу на душевне благополуччя співробітників УВП, спрямованих на збереження їхнього психічного здоров'я й оптимізацію їх повсякденної службової діяльності.

1. *Львовчик В.А.* Психічні стани особистості в установах виконання покарань: монографія / Львовчик В.А., Томчук М.І., Якимчук Т.В. – Хмельницький: Вид-во ТОВ «Поліграфіст», 2003. – 148 с.

2. *Якимчук Т.В.* Негативні психічні стани особистості в установах виконання покарання та їх психокорекція: Дис... канд. психол. наук: 19.00.09 / Т.В. Якимчук; Нац. акад. Держ. прикордон. служби України ім. Б. Хмельницького. – Хмельницький, 2003. – 192 с.

3. *Подоляк Я.В.* Личность и коллектив: Психология военного управления. – М., 1989. – 350 с.

4. *Потапчук Є.М.* Соціально-психологічні основи збереження психічного здоров'я військовослужбовців: Автореф. дис... докт. психол. наук: спец. 19.00.09 / Є.М. Потапчук; Нац. акад. Держ. прикордон. служби України ім. Б. Хмельницького. – Хмельницький, 2004. – 32 с.

5. *Орбан-Лембрик Л.Е.* Психологія управління: Навч. пос. – Івано-Франківськ: «Плай», 2001. – 695 с.

6. *Кохан В.Г.* Діяльність військового керівника із збереження психічного здоров'я військовослужбовців: Дис... канд. психол. наук: 19.00.09 / В.Г. Кохан; Нац. акад. Прикордон. військ України ім. Б. Хмельницького. – Хмельницький, 2003. – 182 с.

7. *Кузьмин Е.С., Волков И.В., Емельянов Ю.Н.* Руководитель и коллектив. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1984. – 167 с.

8. *Сафін О.Д.* Психологія управлінської діяльності командира: Навч. пос. – Хмельницький: Видавництво Академії ПВУ, 1997. – 149 с.

9. *Урбанович А.А.* Психологія управління: Уч. пос. – Мн.: Харвест, 2001. – 640 с.

10. *Эйдемиллер Э.Г., Юстицис В.* Психология и психотерапия семьи. – СПб: Питер, 1999. – 656 с.

11. *Антонов А.И.* Микросоциология семьи (методология исследования структур и процессов): Учебн. пос. для вузов. – М.: Изд. Дом «Nota Bene», 1998. – 360 с.

12. *Панкратов В.Н.* Саморегуляция психического здоровья: Практическое руководство. – М., Изд-во института психотерапии, 2001. – 352 с.

13. *Потапчук Р.З.* Психогігієна: Навч. пос. / Волин. Держ. ун-т ім. Л. Українки. – Луцьк: Надстир'я, 2000. – 62 с.

14. *Щеглов Л.М.* Что такое психогигиена / Метод. пособие в помощь лектору. – Л., 1976. – 16 с.

АНОТАЦІЯ

Потапчук Євген Михайлович, Ільтяй Микола Петрович.
Суб'єкти впливу на психічне здоров'я співробітників установ виконання покарань.

У статті розкрито характеристику суб'єктів впливу на психічне здоров'я співробітників установ виконання покарань. Встановлено, що такими суб'єктами є трудовий колектив, керівник і сам співробітник. Полярність впливів на психічне здоров'я зумовлені соціально-психологічним кліматом колективу, владними повноваженнями керівника, характером розумової та соціальної поведінки окремого співробітника.

АННОТАЦИЯ

Потапчук Евгений Михайлович, Ильтяй Николай Петрович.
Субъекты влияния на психическое здоровье сотрудников учреждений исполнения наказаний.

В статье раскрыта характеристика субъектов влияния на психическое здоровье сотрудников учреждений выполнения наказаний. Выявлено, что такими субъектами являются трудовой коллектив, руководитель и сам сотрудник. Полярность влияния на психическое здоровье обусловлена социально-психологическим климатом коллектива, властными полномочиями руководителя, характером умственного и социального поведения отдельного сотрудника.

SUMMARIES

Potapchuk Yevhen, Ilyay Mykola.
Subjects of Influence on Mental Health of Employees of Correctional Facilities.

In the article the characteristic of subject of influence on mental health of the personnel of the establishment of punishment execution has been revealed. It has disclosed that such subjects are the following: a work collective, a head and the very member of the personnel. The polarity of influences on the mental health is stipulated by the collective socio-psychological climate, head's plenipotentiary authority, type of intellectual and social behaviour of a member of the personnel.

Надійшла до редакції 30.08.2009.